

เรื่องเล่า ‘หนุ่มนักเรียน’ โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
พ.ศ. 2467: ผ่านความทรงจำของ พ. เนตรรังษี
The Story of ‘Numnak-rīan’ (School Boys) in
Bansomdejchaopraya Secondary School in 1924
through the Memory of Phō. Nētrangsī

(Received: Feb 28, 2022 Revised: Dec 20, 2022 Accepted: Dec 25, 2022)

ภาวิณี บุณนาค¹
Pavinee Bunnag

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้มุ่งศึกษาชีวิตของนักเรียนโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา พ.ศ. 2467 การศึกษาใช้ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ โดยอาศัยข้อมูลจากหนังสือเรื่องหนุ่มนักเรียน ของพ.เนตรรังษี ที่บอกเล่าเรื่องราวของตัวเขาขณะเป็นนักเรียนมัธยมที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยาเป็นหลักในการศึกษาการศึกษาข้อมูลจากบันทึกส่วนตัว ทำให้ทราบเรื่องราวในชีวิตของนักเรียน ที่เป็นเรื่องในชีวิตประจำวัน เรื่องเล่า กิจกรรมต่าง ๆ ในโรงเรียน เรื่องราวระหว่างเพื่อน โดยการศึกษาชิ้นนี้สามารถให้ภาพประวัติศาสตร์สังคมที่มีชีวิตชีวาของการดำเนินชีวิตประจำวันของคนธรรมดาทั่วไป ต่างออกไปจากหลักฐานของทางราชการ ซึ่งมักให้ภาพพัฒนาการของสถาบันการศึกษาที่เน้นบทบาทของผู้ปกครองในฐานะผู้นำในการดำเนินงานและให้ข้อมูลเชิงนโยบาย จนละเลยชีวิตของคนทั่วไปที่โลดแล่นอยู่ในสังคม

คำสำคัญ: หนุ่มนักเรียน โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
งานเขียนของ พ. เนตรรังษี บันทึกความทรงจำ
ชีวิตในโรงเรียน

¹ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อาจารย์ประจำสาขาวิชาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา E-mail: pam_ppb@hotmail.com

Abstract

This article aims to study the lives of Bansomdejchaopraya Secondary School students in 1924. Historical research methodology was employed to collect and analyze the story of Numnak-rTan (School Boys) from the memoir written by Phō. Nētrangsī who told his own story as a student.

Studying information from personal records reveals the story of students' lives including their daily life, miscellaneous stories, various school activities, and relationship among friends. The study portrays the lively social history of general people which differed from official evidence which normally shows the development of an institution highlighting the role of parents as the work leaders and policy information givers that causes people involved in society to be neglected.

Keywords: Numnak-rTan (School Boys), Bansomdejchaopraya Secondary School, Phō. Nētrangsī's Writing, Memoir, School Life.

บทนำ: บันทึกความทรงจำส่วนบุคคลในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์

หลักฐานประเภทบันทึกความทรงจำส่วนบุคคล ถือเป็นข้อมูลที่มีค่าทางประวัติศาสตร์ซึ่งช่วยเสริมข้อมูลจากหลักฐานเอกสารทางราชการเพื่อให้ได้มาซึ่งคำอธิบายที่เข้าใจความสมบูรณ์มากขึ้น เนื่องจากหลักฐานเอกสารทางราชการเป็นการบันทึกลักษณะทั่วไปของเหตุการณ์ ให้ข้อมูลเชิงนโยบาย การดำเนินการของผู้ปกครองและทางการเป็นหลัก ไม่ได้ให้ข้อมูลชีวิตผู้คน เกร็ดเล็กเกร็ดน้อย ขณะที่บันทึกความทรงจำส่วนบุคคลจะให้ภาพประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาทั่วไปที่ไม่มีบันทึกไว้ในเอกสารทางการเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์จากจุดยืนของคนธรรมดา บันทึกความทรงจำส่วนบุคคลจึงเป็นหลักฐานที่สำคัญที่ช่วยเสริมช่องว่างของข้อมูลจากเอกสารทางการ พร้อมกับเป็นเหมือนการเปิดให้เสียงของคนที่ไม่ถูกให้ความสำคัญให้ดังขึ้นมา (Gwyn Prins, 2006, pp. 120 - 121)

อย่างไรก็ตาม บันทึกความทรงจำส่วนบุคคล ซึ่งเป็นการถ่ายทอดเรื่องราวที่สัมพันธ์อยู่กับความทรงจำ ยังมีข้อควรคำนึงหลายประการในการใช้หลักฐานประเภทนี้ ประการแรก คนเรามักจะเล่าเรื่องที่ต้องการให้ผู้อื่นจดจำ ในแง่นี้เรื่องราวที่ถ่ายทอดออกมาจึงมาจากความทรงจำเฉพาะอย่างเรื่องที่อยากจำ ละเลยหรือปกปิดเรื่องที่ไม่ต้องการให้ใครทราบ และยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสภาพแวดล้อมของผู้บันทึก ประการที่สอง ความทรงจำไม่สมบูรณ์ ด้วยความทรงจำของคนเรามีขอบเขตจำกัด เมื่อมีการรับข้อมูลเข้าไปมาก ๆ ในเวลานาน ข้อมูลที่มีจึงบีบกันเข้ามาให้พอกับพื้นที่ของความทรงจำ อันมีผลทำให้ความทรงจำที่ถ่ายทอดออกมาอาจมีความสับสน ไม่ครบถ้วน นอกจากนี้ ความทรงจำยังมีลำดับชั้น ส่วนที่ตื่นที่สุดไปถึงลึกที่สุด ซึ่งคนเรามักจะหยิบเอาความทรงจำในชั้นแรก ๆ มาบอกเล่าได้ก่อน ขณะที่บางเหตุการณ์ผู้บอกเล่าลืมนึกถึง ประการสาม คำบอกเล่าที่ถ่ายทอดออกมาของบุคคลย่อมสะท้อนค่านิยม ทศนคติส่วนตัว ตลอดจนเป้าหมายของผู้เล่า คำบอกเล่าที่ถ่ายทอดออกมาย่อมเป็นผลผลิตของผู้เล่าที่ในระดับหนึ่ง ข้อมูลที่ได้จึงอาจเน้น

ให้ความสำคัญเฉพาะบางด้านของเหตุการณ์ เป็นต้น (Paul Thompson, 2000, pp. 173 - 180) ดังนั้นการใช้บันทึกความทรงจำส่วนบุคคล จึงมีทั้งข้อที่เป็นประโยชน์และข้อพึงตระหนัก เช่นเดียวกับเครื่องมือหรือวิธีการวิจัยทุกชนิดล้วนแต่มีข้อจำกัดในตัวเอง

กรณีหลักฐานประเภทบันทึกความทรงจำส่วนบุคคล ยังมีลักษณะเฉพาะของประสบการณ์และความทรงจำของปัจเจกบุคคล (Individual memory) ซึ่งมีความหลากหลายแตกต่างกันไป คนแต่ละคนจดจำเรื่องราวต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน แม้จะเป็นความทรงจำต่อเรื่องเดียวกันก็ตาม และความทรงจำของปัจเจกบุคคลยังอาจไม่สอดคล้องกับความทรงจำร่วมหรือความทรงจำสาธารณะ (Public memory) ที่มักถูกทำให้เป็นแบบเดียวกัน (รติพร ทิพยะวัฒน์, 2556, น. 9) ในแง่นี้การศึกษาบันทึกความทรงจำส่วนบุคคลจึงเป็น “การทำความเข้าใจอดีต” ในอีกด้านหนึ่ง

บทความชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา 2 ประการ ประการแรกเพื่อใช้หลักฐาน “บันทึกความทรงจำส่วนบุคคล” เป็นหลักฐานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์ ประการที่สอง เพื่อแสดงชีวิตของนักเรียนชายโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ในช่วงปลายทศวรรษ 2460 ผ่าน “บันทึกความทรงจำ” ของ พ.เนตรรังษี ในหนังสือเรื่อง “หนุ่มนักเรียน” ที่บอกเล่าเรื่องราวของตัวเอง ขณะเป็นนักเรียนมัธยมที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เป็นข้อมูลหลักในการศึกษา ประกอบกับแนวคิดและข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษานี้จะแสดงให้เห็นภาพชีวิตของนักเรียนโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เมื่อกว่า 90 ปีมาแล้ว และช่วยเติมเต็มประวัติศาสตร์ของสถานศึกษา ตลอดจนประวัติศาสตร์การศึกษาภาพใหญ่ให้มีมิติมากขึ้น โดยที่ผ่านมานางานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การศึกษาโดยเฉพาะในช่วงของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก อาทิ The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn

ของ เดวิด ไวแอทท์ (David Wyatt) (1969/ 2512), การปฏิรูปการศึกษา ในรัชกาลที่ 5 ของวุฒิชัย มุลศิลป์ (2516), การปฏิรูปมัธยมศึกษาในระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ พ.ศ. 2435 – 2475 การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ ของบุญธรรม อินทร์จันทร์ (2522) เป็นต้น การศึกษามักเป็นไปตามกรอบ การวิเคราะห์การทำให้ทันสมัย (Modernization) ซึ่งการศึกษามุ่งพิจารณา เฉพาะบทบาทของชนชั้นปกครองและการดำเนินนโยบายของรัฐ ตลอดจน การศึกษาในระยะต่อมา แม้จะมีการขยายกรอบในการวิเคราะห์ อาทิ การศึกษา ในสังคมไทย พ.ศ. 2411 - 2475 ของวารุณี โอสธามย์ (2524), ความสำคัญ ของโรงเรียนแบบปับลิสคูลต่อการศึกษาไทย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2464) ของสงวน เลิศโชคชัย (2538), การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของอาวุธ ธีระเอก (2557) ที่เน้นวิเคราะห์ โครงสร้างหน้าที่และสถาบันทางสังคม โดยเสนอว่าการศึกษายุคใหม่ เป็นกลไกทางสังคมในการถ่ายทอดอุดมการณ์รัฐชาติ เป็นเครื่องมือในกระบวนการ สร้างชาติ การศึกษาเหล่านี้ก็ยังคงให้ภาพพัฒนาการของการศึกษาในเชิงนโยบาย อันเนื่องจากข้อจำกัดในการใช้ข้อมูลจากเอกสารทางราชการเป็นหลัก จึงทำให้ เรื่องราวของกลุ่มคนที่มีชีวิตโลดแล่นอยู่ในเรื่องราวของการศึกษา หรือเรื่องราว ที่ถูกมองว่าไม่เป็นทางการ กลับหายไปหรือไม่ถูกให้ความสำคัญในฐานะ องค์ประธาน (Subject) ของเรื่อง

ประวัติของ พ. เนตรรังษี

พ. เนตรรังษี เป็นนามปากกาของ นายพัฒน์ เนตรรังษี (2449 - 2518) เกิดที่บ้านสวนริมคลองวัดบุปผารามธนบุรี เมื่อวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2449 บิดา พระไชยยศสมบัติ (นายเนื่อง เนตรรังสี) มารดา นางชม เนตรรังษี เกิดที่บ้านสวน ธนบุรี “ผมเกิดที่บ้านสวน ธนบุรี หน้าบ้านติดคลองวัดดอกไม้ ไม่ไกลจากสถานีตำรวจบุปผารามมากนัก ...หน้าโรงพักมีถนนผ่านกลาง ฝั่งตรง

ข้ามคือวัดดอกไม้ ซึ่งเป็นศัพท์ชาวบ้าน ภาษาราชการเรียกว่าวัดบุปผาราม” (พ. เนตรรังษี, 2547, น. 1) การศึกษาเข้าชั้นประถมที่โรงเรียนวัดประยูรวงศ์ จากนั้นได้มาต่อชั้นมัธยมที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยาจนจบปริญญาตรี

ชีวิตการทำงาน เริ่มทำงานครั้งแรกที่กองรังวัดกรมที่ดิน โดยเป็นนักเรียนช่างรังวัดที่เดินรุ่นแรกและออกมารับราชการเป็นช่างรังวัดจัตวา ทำอยู่ประมาณ 6 ปี จึงลาออกมาเข้ารับราชการที่กรมโฆษณาการ (กรมประชาสัมพันธ์ ต่อมา) ประจำอยู่กองข่าว ระยะนั้นเกิดสงครามโลกและประกอบกับสุขภาพไม่ค่อยสมบูรณ์ จึงขอลาออกหลังจากรับราชการอยู่ประมาณ 2 ปีเศษ มาประกอบอาชีพส่วนตัว

หลังจากลาออกจากกรมโฆษณาการ ได้ประกอบอาชีพค้าขายส่วนตัว และเขียนหนังสือทั้งเรื่องสั้นและเรื่องยาวประมาณหกร้อยกว่าเรื่อง ทั้งยังได้ร่วมทำหนังสือพิมพ์ทั้งรายวัน รายสัปดาห์ รายปักษ์ รายเดือนอีกหลายฉบับ อาทิ สุภาพบุรุษ, ประชามิตรโบว์แดง, เดลิเมล์ข่าวภาพ ฯลฯ บทประพันธ์ที่ได้สร้างชื่อมากที่สุดคือ “แม่ศรีเรือน” นอกจากนี้มีเรื่องดาวโจร, หอกข้างแคร่, พร้มเพราเล็อกคู่, เด็กบ้านสวน, หนู่มนักเรียน ฯลฯ นามปากกาที่ใช้ในการประพันธ์ก็มี “พ. เนตรรังษี” และ “พ.ช.” โดยพ. เนตรรังษี ยังเป็นหนึ่งในนักเขียนไทยกลุ่ม “สุภาพบุรุษ” และมีนักเขียนร่วมยุคที่สำคัญ เช่น ยายชอบ (โชติ แพร่พันธุ์), ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์), แม่อนงค์ (มาลัย ชูพินิจ), เลี้ยว ศรีเสวก, สันต์ เทวรักษ์, เลี้ยว ศรีเสวก, สันต์ เทวรักษ์, ท.เลียงพิบูลย์, มนัส จรรยงค์ เป็นต้น

ในระยะบั้นปลายชีวิตมีโรคประจำตัว จึงไม่ค่อยได้เขียนหนังสือ นอกจากมีผู้ขอมามีเงินให้ บทประพันธ์ชิ้นสุดท้ายที่ผู้อ่านชมชอบและสร้างความภาคภูมิใจคือ “เด็กบ้านสวน” และ “หนู่มนักเรียน” ซึ่งเขียนลงเป็นตอน ๆ ในนิตยสาร “ฟ้าเมืองไทย” ตั้งแต่เมื่อพ.ศ. 2475 ภายหลังได้มอบให้ทางศึกษาภัณฑ์จัดพิมพ์เป็นหนังสืออ่านประกอบนอกชั้น ในปี พ.ศ. 2512

เพื่อเป็นวิทยาทานแก่เยาวชนรุ่นหลังได้ทราบถึงเรื่องราวขนบธรรมเนียม ประเพณีสมัยเก่า โดยภิญญา ศรีจำลอง ยกย่อง พ.เนตรรังษี เอาไว้ว่า เป็นนักเขียนเรื่องอัตชีวประวัติที่เด่นที่สุด ผู้สามารถสะท้อนเรื่องราวของคนไทยในระบอบประชาธิปไตยที่ 6 จนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง อย่างละเอียดลออหลายด้านไว้ในเรื่อง “เด็กบ้านสวน” และ “หนุ่มนักเรียน” (อนุสรณ์งานฌาปนกิจคุณพัฒนา เนตรรังษี, 2519, น. 24)

พ.เนตรรังษีได้ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2518 รวมอายุได้ 69 ปี (อนุสรณ์งานฌาปนกิจคุณพัฒนา เนตรรังษี, 2519, น. [ก] - [ค], 16, 20, 24)

หนังสือ “หนุ่มนักเรียน” ของ พ. เนตรรังษี

หนังสือหนุ่มนักเรียน เป็นหนึ่งในชุดหนังสือที่บอกเล่าเรื่องราว ในความทรงจำของ พ.เนตรรังษี ประกอบด้วยหนังสือเรื่อง “เด็กบ้านสวน” เป็นเรื่องราวความเป็นอยู่ ความเป็นไปของชาวฝั่งธนบุรี ซึ่งถ่ายทอด จากประสบการณ์สมัยเยาว์วัยของพ. เนตรรังษี ที่เกิดและเติบโตอยู่ฝั่งธนฯ หนังสือเรื่อง “หนุ่มนักเรียน” ถ่ายทอดเรื่องราวชีวิตเมื่อแรกเริ่มเข้าเรียน ชั้นประถมและชั้นมัธยม และกล่าวถึงวัยทำงานในหนังสือ “คนชายหมึก”

ฉากหลังของหนังสือชุดนี้เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในบ้านสวนฝั่งธนฯ ใกล้วัดบุปผารามรวมไปถึงแถวใกล้เคียง ทั้งย่านกะดีจีน ย่านบ้านสมเด็จ และย่านวัดกัลยาณ์ฯ กับประสบการณ์การเข้าเรียนครั้งแรกที่โรงเรียน วัดประยูรวงศ์ ทวีธาภิเศก และโรงเรียนสมเด็จเจ้าพระยา ตามลำดับ นอกจาก ความสนุกสนานเพลิดเพลินจากความซุกซนของเด็ก ๆ ในสมัยก่อนที่ผู้อ่าน จะได้รับแล้ว สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่ถูกสอดแทรกไว้คือประวัติศาสตร์สังคม ของย่านกะดีจีนและวัดบุปผารามที่ถูกบอกเล่าไว้อย่างมีชีวิตชีวา ซึ่งหาไม่ได้ จากแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ในห้องเรียน (อภิญญา นนท์นาท, 2559, ออนไลน์)

สำหรับหนังสือเรื่อง “หนุ่มนักเรียน” ในความทรงจำของ พ. เนตรรังษี เป็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ของชีวิตนักเรียนเมื่อสมัยปลายทศวรรษ 2460 “เป็นชีวิตเด็กนักเรียน สมัยสวมหมวกฟางเสื่อนอกคอปิดกระดุมห้าเม็ด กางเกงขาสั้นสีดำ รองเท้านั้นจะสวมเฉพาะผู้ที่เรียนชั้นมัธยมปลาย คือ ม. 7 - 8 เท่านั้น” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. บอกเล่า) ความประสงค์ของเขาคืออยากเล่าให้ฟังถึงเรื่องราวในสมัยก่อนเทียบเคียงกับปัจจุบันในขณะนั้น “อ่านเรื่อง หนุ่มนักเรียน จึงคล้ายกับท่านเปิดอัลบั้มภาพชีวิตในสมัย 50 ปี (2512 - ผู้เขียน) ก่อนดู จะได้พิจารณาว่าแตกต่างกับชีวิตเด็กนักเรียนในสมัยปัจจุบันอย่างไร” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. บอกเล่า)

เนื้อหาภายในหนังสือหนุ่มนักเรียนแบ่งเป็น 48 ตอน เริ่มต้นด้วยการเข้าเรียนโรงเรียนวัดประยูรวงศ์ เนื้อหากล่าวถึงชีวิตของเด็กในยุคนั้น วิชาการเรียน ครอบครัว เพื่อนฝูง การละเล่น เหตุการณ์ ผู้คนที่ได้ประสบพบเจอ ส่วนที่กล่าวถึงชีวิตนักเรียนที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาคือในตอนที่ 34 - 40 โดยเรื่องราวในหนังสือหนุ่มนักเรียน ซึ่งเป็นการบอกเล่าเรื่องราวในความทรงจำของ พ.เนตรรังษี มีทั้งเหตุการณ์ที่ตัวเขาประสบด้วยตนเอง และจากคำบอกเล่าของบุคคลอื่นอีกต่อหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม หนังสือหนุ่มนักเรียนเป็นบันทึกความทรงจำส่วนบุคคล ซึ่งบันทึกผ่านประสบการณ์ของชีวิต ที่ถูกเลือกถ่ายทอดออกมา อันเป็นข้อพึงตระหนักของหลักฐานประเภทนี้ ดังที่ พ. เนตรรังษี กล่าวถึงงานของตนเองเอาไว้ว่า “การเขียนอาศัยความทรงจำแต่อดีตสมัยเป็นเด็กอาจมีผิดพลาดบ้าง โปรดอย่าคิดตาผู้เล่าเรื่องคือตัวผู้เขียน คนเขียนหนังสือนั้นบางทีก็เขียนจากความฝันของตัวในขณะที่ตั้งใจอยู่” (พ.เนตรรังษี, 2519, ไม่มีเลขหน้า)

โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เมื่อ 90 ปีก่อน

โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ตั้งขึ้นเมื่อพ.ศ. 2458 ณ จวนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/3) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นโรงเรียนประจำสำหรับนักเรียนชาย ชั้นมัธยม สำหรับรองรับนักเรียนจากหัวเมือง “ด้วยในเวลานั้นโรงเรียนประจำสำหรับนักเรียนชายชั้นมัธยม ซึ่งควรจะมีไว้สำหรับนักเรียนหัวเมืองนั้น ยังหาไม่มี กระทรวงธรรมการเห็นสมควรจะจัดให้มีขึ้นสำหรับเด็กหัวเมือง ซึ่งจะเข้ามาเรียนไม่มีที่อาศัย จึงได้จัดขึ้นณฝั่งตะวันตกที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ให้พร้อมเปิดรับนักเรียนตั้งแต่วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2458” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/5)

การสอนในโรงเรียน ในขั้นต้นสอนตามหลักสูตรของกรมศึกษาธิการ ตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ 4 ขึ้นไปจนถึงมัธยมศึกษาปีที่ 6 รับทั้งนักเรียนนักเรียนที่อยู่เป็นประจำในโรงเรียน และไป – กลับ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/5) กระทั่งเมื่อคราวสอบไล่เลื่อนชั้นปลายศก 2458 นักเรียนมัธยมปีที่ 6 ที่สอบไล่ได้มีหลายคนที่มีผลเรียนมัธยมปีที่ 7 ทางโรงเรียนรวบรวมดูเห็นว่ามีจำนวนนักเรียนพอที่จะตั้งชั้นมัธยมปีที่ 7 เพิ่มขึ้นอีกชั้น จึงได้ขอตั้งชั้นมัธยมตอนปลายปีที่ 7 และทางกระทรวงธรรมการอนุญาตให้เปิดการสอนมัธยมสามัญชั้นสูงแต่มัธยมปีที่ 7 ตั้งแต่เทอมนี้ พ.ศ. 2459 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/9)

สำหรับนักเรียนที่อยู่เป็นประจำในโรงเรียน จะจัดให้อยู่เป็นบ้าน ๆ บ้านหนึ่งมีครูผู้ปกครองสำหรับดูแลความประพฤติและทุกข์สุขของนักเรียน นักเรียนคนใดอยู่บ้านใด แล้วแต่อาจารย์ใหญ่จะจัด นักเรียนอยู่ประจำมีห้องสำหรับทำงานส่วนตัว มีครูกำกับและช่วยเหลือในการเล่าเรียน ค่าเล่าเรียนกินอยู่สำหรับนักเรียนอยู่ประจำในโรงเรียน ตั้งแต่ชั้นต่ำถึงมัธยมปีที่ 6 เดือนละ 16 บาท มัธยมปีที่ 7 และปีที่ 8 เดือนละ 18 บาท ส่วนนักเรียน

กลางวันเทอมต้น 18 บาท เทอมกลางและเทอมปลายเทอมละ 11 บาท (หोजจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/5)

ตามข้อมูลในเดือนมกราคม พ.ศ. 2458 โรงเรียนมีนักเรียนประจำอยู่ที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา 43 คน เป็นนักเรียนหัวเมือง 36 คน นักเรียนในกรุง 7 คน (หोजจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/5) ทั้งนี้ ด้วยโรงเรียนจัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะรองรับนักเรียนจากหัวเมือง จึงมีนักเรียนมาจากหัวเมืองต่าง ๆ ในบันทึกของ พ. เนตรรังษี ที่เหล่านักเรียนมักจะนิยมเรียกชื่อเพื่อนด้วยนามแฝงตามรูปร่างลักษณะ ความสามารถ และตามด้วยชื่อหัวเมืองที่มา อาทิ ตัง ชาวสงขลา, พอดอกมะลิ ประตูปุดบอรุ่นใหญ่ เศรษฐีอ่างทอง, ชู (แหยม) ชาวสุพรรณ เป็นต้น (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 300, 313, 319) ขณะเดียวกันก็มีการรับนักเรียนในกรุงเข้าเป็นนักเรียนประจำจนเกิดเป็นข้อทักท้วง อย่างไรก็ตาม ก็ได้มีการชี้แจงถึงประโยชน์ของโรงเรียนประจำที่จะช่วยกล่อมสันดานของนักเรียน (หोजจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.3/5) นอกจากนี้ ยังมีนักเรียนจากแถวโรงเรียนเข้ามาเรียน (ไป - กลับ) อาทิ เช่น เทียนฮ้อ บ้านอยู่แถว ๆ ตลาดสมเด็จ หรือคลองสาน รวมถึง พ. เนตรรังษีที่บ้านอยู่วัดบุปผาราม ไม่ไกลจากโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้า

ในบันทึกความทรงจำของพ. เนตรรังษี โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ในขณะนั้น คือเมื่อประมาณพ.ศ. 2467 โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าตั้งอยู่ที่โรงเรียนศึกษานารี (ในปัจจุบัน) ซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งของจวนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

อาณาเขตของโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้า มีดังนี้ (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 278, 330)

ทิศเหนือ ติดถนนอิฐ ซึ่งเป็นตรอกพญาไม้ปัจจุบันนี้ ถนนมีคลองข้างวัดประยุรวงศ์ขนานเคียงคู่กันไป คลองนี้แยกขวาตรงมุมวัดบุปผาราม ผ่านหน้าบ้านผมไปออกคลองบางกอกใหญ่ได้

ถ้าแยกซ้ายก็ไปออกตลาดแขก มีคลองผ่านหน้าโรงเรียนกัน เป็นรูปตัว T (ที) พุ่งไปสู่วิทยาลัยศึกษานารี (เดิม) หรือโรงเรียน บ้านสมเด็จพระปัจจุบัน (ใกล้ ๆ กับวัดรามัญประดิษฐ์) แล้วไปออก คลองบางไส้ไก่

ทิศตะวันออก มีคลองบ้านสมเด็จพระผ่าน

ทิศใต้ ติดคลองบ้านสมเด็จพระ เป็นคลองเดียวกับคลอง ที่ผ่านทางด้านตะวันออก และบรรจบกับคลองตลาดสมเด็จพระซึ่งไหล ไปทางตลาดแขก

ทิศตะวันตก ติดกับบ้านเจ้าคุณผู้หนึ่งในสกุลขุนนาคน มีกำแพงก่ออิฐถือปูนสูงเลยศีรษะเป็นเขตแดน

ประตูใหญ่ทางเข้าหน้าโรงเรียน มีป็นใหญ่สมัยโบราณสองกระบอก ตั้งอยู่ มั่นตั้งอยู่สองข้างเชิงบันไดดูเป็นสง่า หันปากกระบอกออกหน้าประตู มีลูกป็นใหญ่ขนาดเท่าผลส้มโอไม่ปอกเปลือกตั้งซ้อน ๆ กันเป็นรูปสามเหลี่ยม หลายสิบลูก (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 286)

สำหรับอาคารเรียนเป็นอาคาร 3 ชั้น ด้านข้างมีสนามเทนนิส กับศาลเจ้าพ่อ อาคารชั้นล่างปิดไว้ไม่ได้ใช้ประโยชน์ ชั้นสองใช้เป็นห้องเรียน ชั้นที่สาม เป็นห้องวิทยาศาสตร์

“ตึกหลังนี้มี 3 ชั้นอยู่ตรงมุมห้องเดียว ส่วนห้องอื่น ๆ เป็นแถวยาว อีก 4 - 5 ห้องนั้นเป็นสองชั้นตลอด และชั้นล่างปิดตายตลอดแถว มีบันไดขึ้นจากชั้นล่างด้านนอกของตัวอาคาร เป็นบันไดไม่มี สองบันไดอยู่ทางหัวและท้ายของอาคารนี้ ที่ชั้นสองนั้นเป็นระเบียง ยาวตลอด มีความกว้างประมาณ 3 - 4 เมตร เมื่อขึ้นบันไดแรก แล้วเลี้ยวซ้ายมีทางเดินกว้างเท่ากันมาสู่ห้องที่ผมเรียน และ สุดระเบียงมีบันไดขึ้นไปสู่ชั้นที่ 3 ซึ่งเป็นห้องวิทยาศาสตร์

เก็บเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เกี่ยวกับการเรียนวิทยาศาสตร์ไว้ค่อนข้างมาก” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 336)

สนามหญ้าที่โรงเรียนมีสนามใหญ่ 2 สนาม คือสนามฟุตบอลหนึ่งและสนามเล็ก เป็นสนามฝึกซ้อมอยู่ทางด้านตะวันตกติดกำแพงตึกของท่านเจ้าคุณในสกุลขุนนาคนึง นอกจากนี้มีสนามเทนนิส และสนามเล็ก ๆ ปลีกย่อยอีก 2 - 3 แห่ง (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 339 - 340) และยังมีโรงพละ “โรงพละปลูกเป็นโรงใหญ่ หลังคาสูงมุงด้วยสังกะสี ฝา 4 ด้านเป็นลูกกรงเหล็ก ในนั้นมีเครื่องมือสำหรับการออกกำลัง บาร์เตี้ย บาร์คู้ และบาร์เบลล์ ลูกป็นใหญ่สำหรับทุ้มหน้าหนักพื้นเป็นดิน มีกระสอบทรายและเบาะสำหรับรองรับนักกีฬาที่เล่นบาร์เตี้ย บาร์คู้ท่าผงาดโผน รวมทั้งพวกเล่นห่วงห้อยโหนตัว ท่าพลิกแพลงเช่น ตัดจับ” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 287)

บริเวณโดยรอบ ด้วยเคยเป็นบ้านของสมเด็จพระยาขุนนางผู้ใหญ่ มาก่อน จึงมีอาณาเขตกว้างใหญ่ มีผลไม้ต่าง ๆ มากมาย มีมะม่วง ชมพู ขนุน มีแม้กระทั่งต้นกระเบา ต้นกระเบา มีหลายต้นทางบริเวณประตูเล็ก ด้านหลังเรียกว่าประตูแขก ทางด้านประตูใหญ่ข้างหน้าก็ดูเหมือนมีเหมือนกัน (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 308)

ความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อ

ด้วยที่ตั้งโรงเรียนบ้านสมเด็จฯ และบริเวณโดยรอบเดิมเป็นจวนของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ทุกคนในโรงเรียนจึงเคารพมีการขนานนามท่านว่า “เจ้าพ่อ” และมีเรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของท่านภายในโรงเรียนมีศาลเจ้าพ่อ ตั้งอยู่อยู่ข้างสนามเทนนิสเยื้องกับอาคารเรียน 3 ชั้น เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งทุกคนในโรงเรียนไม่ว่า ครูบาอาจารย์และศิษย์ต้องเคารพนับถือ “ครูเดินผ่านศาลครูไหว นักเรียนเดินผ่านศาลก็ต้องไหว เป็นธรรมเนียมประเพณีของเราไม่มีใครสั่งสอน ไม่มีการบังคับ” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 334)

เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อเรื่องหนึ่งที่ พ. เนตรรังษี เล่าเอาไว้ เมื่อครั้งมีนักเรียนใหม่จากโรงเรียนประจำทางชานเมืองมาเข้าเป็นนักเรียนประจำ ซึ่งมีท่าทีไม่เชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อ “...พวกเราเรียกเขาว่า “ยักษ์ใหญ่” ... เมื่อเขาเห็นครูก็ดี นักเรียนก็ดีเดินผ่านศาลเจ้าพ่อ แล้วหยุดทำการเคารวะ เขามักจะยิ้ม ๆ ... มีเพื่อนที่อยู่ร่วมคณะกับเขา เคยถามเขาว่า ทำไมไม่เคารพเจ้าพ่อ เขายักไหล่บอกว่า เขาไม่ค่อยถือสาในเรื่องทำนองนี้ และดูเหมือนเขาจะพูดอะไรกินเลยต่อไปอีกด้วย” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 334) กระทั่งเกิดเป็นเรื่องขึ้นมา

คืนหนึ่งเวลาประมาณ 21 น. เศษ เพื่อนที่นอนเตียง ใกล้เคียงได้ยินเสียงอึกอ๊ก คล้ายผีอำที่เตียงใกล้ ๆ จึงลุกขึ้นไปดู ก็เห็นยักษ์ใหญ่กำลังนอนดิ้น ขยับตัวอึกอ๊ก ถามอะไรก็ไม่ตอบ เอามือชี้ที่หน้าอกที่ท้อง เข้าใจว่าจุกเสียด แน่นที่บริเวณนั้น อาการอย่างนี้น่าจะพูดได้ แต่เขาก็ไม่พูดออกมาสักคำ ได้แต่บอกเสียง อี ๆ อะ ๆ เหมือนคนใบ้

สมัยนั้นยังไม่มีถนนและรถรา สะพานพุทธยังไม่ได้สร้าง... เพื่อนแนะนำว่าควรไปกราบเจ้าพ่อดู ท่านจะช่วยบำบัดปิดเป่า ให้อาการทุเลาลงได้เป็นแน่ ... เพื่อน 3 - 4 คน ช่วยกันประคอง เข้าปึกลงบันไดตึกนอน เดินมาตามถนนอิฐแคบ ๆ ภายในบริเวณ ระหว่างตึก ... เพื่อนคนหนึ่งเอาธูปมาด้วย ก็จุดธูปส่งให้ยักษ์ใหญ่ บอกว่าให้กราบไหว้เจ้าพ่อขอให้หายจากอาการป่วย ยักษ์ใหญ่ รับธูปประนมมือไหว้เจ้าพ่อ แล้วก็เอาธูปไปปักที่กระถางธูปในศาล ... ตอนขากลับตึกนอน ยักษ์ใหญ่ดูเดินเห็นคล่องพอขึ้นไปข้างบน ตึกก็มีอาการเกือบปกติ

ภายหลังเหตุการณ์ นายยักษ์ใหญ่ มาเล่าว่า “ตอนกลางคืนนั้นนอนหลับ ๆ ตื่น ๆ แล้วรู้สึกเหมือนมีคนรูปร่างใหญ่โตมานั่งทับบนหน้าอก ตกใจตื่นก็หายใจไม่ออก ... พอได้กราบไหว้เจ้าพ่อ ก็รู้สึกสบายขึ้นทันทีทันใด”

ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา เมื่อยักษ์ใหญ่เดินผ่านศาลเจ้าพ่อ เขาหยุดยืนนิ่ง ประนมมือไหว้ และทำปากกมุขมิมิบขอให้เจ้าพ่อคุ้มครองรักษาทุกครั้ง (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 328 - 329)

ทั้งนี้ จากเรื่องเล่าดังกล่าว หากพิจารณาในแง่บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่า ความศักดิ์สิทธิ์ (Sacred narratives) เรื่องเล่าเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยความเชื่อจากเรื่องเล่าได้ถูกนำมาใช้หรืออ้างอิงในการกำหนดแนวทาง กฎระเบียบ ข้อห้ามในการปฏิบัติตนหรือบ่งชี้ว่าควรทำตนแบบใด (ยอดกมล อุดหนุน และปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, 2561, น. 68) หากใครฝ่าฝืนกฎระเบียบ ข้อห้าม จะถูกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงโทษ อย่างในกรณีของนายยักษ์ใหญ่ ในขณะที่ผู้ที่ทำตามกฎระเบียบจะมีชีวิตดีมีสุข

ศาลเจ้าพ่อและเรื่องเล่าความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อ ยังทำหน้าที่เชื่อมโยงอดีตของพื้นที่ที่เคยเป็นจวนของเจ้าพ่อ (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ผู้มีอำนาจปกครองรักษาคุ้มครองพื้นที่แห่งนี้ มาผูกโยงความเป็นตัวตนของชุมชนที่เป็นพื้นที่โรงเรียนในปัจจุบันนั้น เจ้าพ่อถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพื้นที่โรงเรียน อันเป็นแกนยึดโยงคนในชุมชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดการสร้างเครือข่าย ความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนผ่านการนับถือศรัทธาองค์เจ้าพ่อ “สนามว่าที่โรงเรียนใช้สนามฟุตบอลเป็นที่เล่น ... “บางครั้งว่าขาดมือไม่มีเล่น ก็มีบางคน ใจกล้าไปขอยืมว่าที่คนอื่นเขาถวายเจ้าพ่อไว้ มาเล่นแก้ขัดไปก่อนแล้วซื้อ ถวายคืนทีหลัง” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 334)

พร้อมกันนี้ ความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่และเรื่องเล่าต่าง ๆ ยังก่อให้เกิดการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น การบวงสรวง การเซ่นไหว้ กราบไหว้ การจุดธูปเทียน เพื่อสื่อสารขอให้ สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นปกป้องคุ้มครอง และสิ่งเหล่านี้จะเพิ่มคุณค่าทางจิตใจมากขึ้นเมื่อคนในพื้นที่ต้องการที่ยึดเหนี่ยว เช่น ระหว่างสอบ หรือหลังสอบ จะมีของเซ่นไหว้จำนวนมากขึ้นเป็นการแก้บน (ยอดกมล อุดหนุน และ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, 2561, น. 71) “เรื่องที่จะบนบานศาล กล่าวเจ้าพ่อมีหลายเรื่อง

หลายประการตอนก่อนสอบไล่ ก็บ่นขอให้สอบไล่ได้ ก่อนไปเล่นฟุตบอล บ่นขอให้ชนะก็มี บางคนทางบ้านส่งเงินให้ไม่ทันหรือขอเงินพิเศษไป เกรงว่า จะไม่ได้ก็บ่นขอให้ได้สมปรารถนา” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 335) และ เมื่อได้ตามที่บ่นขอ จะมีของเช่นไหว้เป็นการแก้บ่น “ข้าวของในศาลเจ้าพ่อ มีมาก ตุกตา ช่าง ม้า วัว ควาย บั่นด้วยดินด้วยกระดาษก็มีเป็นรูปเด็ก รูปทหารก็มี มีกระตังวาว และพวกมาลัย บางทีก็มีผ้าแพรสีแดง สีชมพู นั้นเขาแก้บ่นอะไรกันก็ไม่ทราบ” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 335)

กระทั่งเมื่อมีการย้ายโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาไปยังพื้นที่ แห่งใหม่บริเวณบางไผ่ใกล้ “ตอนสร้างสะพานพุทธ ตัดถนนสายต่าง ๆ นั้น ศาลเจ้าพ่ออยู่ใกล้บริเวณวงเวียนเล็ก สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เป็นต้น ตึกกรมบ้านช่อง ถูกรื้อถอนราบเรียบ แต่ศาลเจ้าพ่อยังคงอยู่ ไม่มีใครกล้าแตะต้อง เคยมีคนจีน ช่างไม้ขึ้นไปรื้อ พอปืนหลังคาศาลก็ตกลงมา” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 335) ในที่สุดจึงมีการบนบานศาลกล่าวให้ถูกต้องตามพิธีจึงได้รื้อสำเร็จเรียบร้อย อัญเชิญท่านไปสถิต ณ ศาลใหม่ที่โรงเรียนปัจจุบัน อันเสมือนเป็นการเชื่อมโยง ถวายทอดความศักดิ์สิทธิ์และเรื่องราวของพื้นที่เดิมไปยังพื้นที่แห่งใหม่ โดยมีเจ้าพ่อเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีงขวัญของโรงเรียนต่อมาจนทุกวันนี้

เรื่องเล่าผี

เรื่องเล่าในโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยาที่พ. เนตรรังษี ได้เล่าเอาไว้ นอกจากความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่ออย่างหนึ่ง เรื่องเล่าผี ในโรงเรียนก็เป็นอีกเรื่องที่ถูกบอกเล่าเอาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเล่าผี จากนักเรียนประจำเพราะอยู่โรงเรียนตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน มีโอกาส ได้พบเห็นมากกว่าพวกนักเรียนกลางวัน “เมื่อมีข่าว แม้ในตอนกลางคืน ไม่ว่าตึกตื่นเที่ยงคืนหรือหัวค่ำ พอรุ่งขึ้นข่าวนั้นก็จะถูกถ่ายทอดจากปาก หนึ่งไปสู่อีกปากหนึ่ง เรื่องเดียวกันแต่ข่าวแพร่หลายออกจากหนังสือพิมพ์ หลายฉบับ บางทีก็ไม่ตรงกับฉันใด ข่าวหนังสือพิมพ์ ... ฉันนั้นข่าวจากปากคน” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 301)

“ผี” มีทั้งผีจริง ผีคน ดังที่พ. เนตรรังษี ได้เล่าเอาไว้

ผีปีศาจ และผีคนปนกันยุ่งอยู่ บางทีก็แยกกันไม่ออก ว่าผีประเภทไหน จริงหรือเก๊ แต่เด็กนักเรียนประจำตัวเล็ก ๆ ที่เรียนประถมอนงค์และสุขุมาลัยนั้น แยกแล้วตามประสาเด็กๆ คิดว่าเป็นผีจริง ๆ เสมอ ไม่มีวันเชื่อว่าผีผู้ใหญ่พวกพี่ ๆ” โดยการทำให้หลอกเด็กเป็นเรื่องสนุกของนักเรียนโต ๆ “....กลางคืนมักหาอุบายทำเป็นผีหลอกเด็กเอาผ้าปูที่นอนผืนใหญ่คลุมตัวตลอดหัว พอได้เวลา 3-4 ทุ่มก็ไปเคาะประตูหลอกเด็กเล็ก ๆ บางทีเดินผ่านเตียงทำเป็นส่งเสียงฮือ ๆ ... ครางอย่างคนไข้หนัก บางทีทำเสียงกุกกักบ้าง ทำเสียงแมวกัดกันบ้าง” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 322 - 323)

หากพิจารณาในแง่บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าผีดังกล่าว กล่าวได้ว่าเรื่องเล่าผีเป็นหนึ่งในเครื่องมือควบคุมความสัมพันธ์ภายในเรือนนอนหอพัก เมื่อเรื่องเล่าผีในโรงเรียนจะถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น กระทั่งนักเรียนรุ่นพี่เองที่ปลอมตัวเป็นผี เพื่อทำให้เกิดความกลัวในรุ่นน้อง เนื่องจากต้องการสงวนพื้นที่ปกปิด ดังเรื่องเล่าผีห้อง 3 ที่ถูกบอกเล่า “ห้องนี้พวกนักเรียนเล็ก ๆ กลัวมาก เพราะกลางคืนในท่ามกลางความมืด มักมีเสียงพูดกันพึมพำ บางทีเสียงหัวเราะเบา ๆ นำขนลุกขนพอง เหมือนเสียงภูตผีปีศาจ เด็ก ๆ บอกว่าห้อง 3 นั้น ผีดุนัก ไม่ควรกล้ากรายไปเป็นอันขาด” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 310)

ตามบันทึกของ พ.รังษี ที่บอกเล่าความทรงจำในห้อง 3 ว่า “ห้อง 3 เป็นห้องกว้างใหญ่ อยู่ทางด้านขวาของสนามฟุตบอล มีกอไผ่ย้อม ๆ ประปราย กลางคืนมืด เป็นห้องพื้นปูกระเบื้องหน้าว้าว ซึ่งไม่มีอยู่ครบจำนวน ขาดหายไปบ้าง แตกหักไปบ้าง ไม่ได้ใช้เป็นห้องเรียน เพราะเป็นส่วนเกินเนื่องจากมีห้องอื่น ๆ พอแล้วหรือจะเป็นเพราะเหตุใดก็ไม่ทราบ ตอนเป็นนักเรียนไม่ได้สนใจเลย” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 301) กล่าวคือภายใต้ระบบโรงเรียนประจำ ซึ่งมีการปกครองควบคุมที่เข้มงวด ห้องหมายเลข 3 กลายเป็นพื้นที่ลับ

ซึ่งเหล่านักเรียนใช้เป็นที่ต่อรองกับการควบคุม เป็นพื้นที่ทำกิจกรรมที่ไม่สามารถทำได้ในพื้นที่หรือในเวลาปกติ

ในบันทึกความทรงจำ บอกเล่าประโยชน์ของห้อง 3 ไว้ว่า หนึ่งในพื้นที่ใช้สำหรับตัดสินปัญหาขัดแย้งในหมู่นักเรียน

“ห้อง 3 นี้อยู่ใต้คุณคณะอาจารย์ใหญ่ จะเรียกว่าเป็นห้องโถงสำหรับตัดสินคดีระหว่างนักเรียนกับนักเรียนก็ได้ ถ้าใครไม่ถูกชะตากัน หรือมีเหตุผลอันควรจะต้องตะบันหน้ากันแล้ว ก็มักจะเข้าห้องตกลงกันในห้อง 3 นี้ มีนมซึ่งจะยืมได้จากพวกนักมวยของโรงเรียนฝรั่งบ้าง ประทวนบ้าง ต่อยกันด้วยนมดีกว่าหมัดลุ่น ๆ มันไม่ถึงหน้าตาแตกมากมาย พอเห็นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะไปไม่รอด กรรมการก็จะเข้าห้ามยุติการชก จับไม้จับมือ อโหสิกัน เพื่อจะได้ไม่มีการ “ข้องใจ” กันต่อไปอีก ปรากฏว่าวิธีนี้เรียบร้อยเป็นที่พอใจของผู้พิพากษาเป็นส่วนมากและการวิวาทข้องใจก็ยุติแค่นั้น” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 302)

ประโยชน์อย่างอื่นของห้อง 3 ยังมีอีก ถ้าเปรียบเป็นสหกรณ์ก็ต้องนับเป็น “สหกรณ์อเนกประสงค์” เป็นพื้นที่อเนกประสงค์ สังสรรค์

“สหกรณ์อเนกประสงค์” เชี่ยวละ เช่นจะมีการเลี้ยงไก่ ต้มจิ้มน้ำส้ม ก็ต้มและเลี้ยงในห้องนี้ ... ที่มาของไก่ไม่มีการเปิดเผย แต่เมื่อได้มา เป็นไก่ตายแล้ว มีการแบ่งหน้าที่ การถอนขน ต้มไก่ โดยหายืมหม้อต้มไก่พร้อมด้วยเตาและถ่าน บางทีใช้เศษไม้ มีอยู่ถ่มไปในโรงเรียน ...

“ไก่จะอร่อยต้องมีน้ำจิ้มดีเป็นสิ่งประกอบ” ผู้ร่วมรายการเขาเล่าอย่างนั้น “เพราะฉะนั้นคนปรุงน้ำจิ้มต้องมีฝีมือสักหน่อย” ... เพื่อนเล่าถึงตอนหักขาไก่ขาวอบ ปลีน้องยาวยังกะขานางละเวง

เอาขาไก่จุ่มลงไปในถ้วยน้ำจิ้มเห็นพริกชี้ฟ้าสีแดง ซึ่งตำไม่ละเอียด ลอยเป็นชิ้น ๆ จมูกกระทบกลิ่นกระเทียมผสมกลิ่นน้ำส้มสายชู ชนิดแท้ ไม่ใช่กรดส้มอย่างที่เจ๊กตองพริกน้ำส้มสมัยนี้ ... การชุมนุม เลี้ยงอาหารพิเศษ นานทีปีครั้งแบบนี้ (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 302 - 304)

เรื่องขุ่น “ขุ่นหายบ่อย ๆ ถ้าไม่ไปอยู่ในห้องแขกยาม มั่นก็มาอยู่ใต้ถุนห้อง 3 อันเป็นที่เก็บของ หรือคลังพัสดุย่อมน ๆ ของนักเรียนและเป็นทั้งห้องประชุมตุลาการศาลโลก ในกรณีพิพาท ทั่ว ๆ ไปด้วย บางครั้งก็เป็นอาหารหรือโน้ตคลับซึ่งไม่ต้องจุดไฟ แม้แต่เทียนไขเลยสักเล่ม (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 310)

ทั้งนี้การบอกเล่าเรื่องผีเป็นเครื่องมือหนึ่งในการสวมนพื้นที่ กล่าวคือ ภายใต้ระบบของโรงเรียนประจำ ซึ่งมีการปกครองควบคุมที่เข้มงวด กล่าวได้ว่า ห้องหมายเลข 3 กลายเป็นพื้นที่ลับ ซึ่งนักเรียนใช้เป็นพื้นที่ต่อรองกับการควบคุมของระบบ หรือทำกิจกรรมที่ไม่สามารถทำได้ในพื้นที่ในเวลาปกติ “ครูเวรเมื่อไปตรวจเวรตอนกลางคืน ตามห้องนอนของนักเรียนประจำนั้น มักจะถือไม้ปัดฝุ่นจะเป็นกิ่งไผ่หรือกิ่งโสนก็ได้ เขาว่าครูบางคนถือหางกระเบนเล็ก ๆ เพราะมันเจ็บดี ฝึกกลัวหางกระเบนมากกว่าไม้เรียว” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 322)

การแข่งขันฟุตบอล

การแข่งขันฟุตบอลนักเรียนสมัยก่อน ตามบันทึกของ พ. เนตรรังษี สำหรับนักเรียนในย่านนั้น “การแข่งขันฟุตบอลส่วนมากก็มีที่สนามสวนกุหลาบ วัดเลียบ ถ้าผิดจากนั้นก็มีสนามเทพศิรินทร์ โรงเรียนที่ส่งชุดฟุตบอลเข้าแข่งขัน ก็มีอยู่ไม่กี่โรงเรียน เช่น สวนกุหลาบ เทพศิรินทร์ บ้านสมเด็จ บวรนิเทศ ปทุมคงคา เพาะช่าง อัสสัมชัญ เซ็นคาเบรียล” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 289)

ตามประวัติ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรม ได้จัดการแข่งขันฟุตบอลระหว่างนักเรียนจัดขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) และได้ปฏิบัติกันต่อมา วัตถุประสงค์ในการแข่งขันเพื่อส่งเสริมคุณธรรมแก่นักเรียนคือ 1. ใจนักเลง 2. สามัคคี 3. อากาญญ 4. ซันติ ฟุตบอลกลายเป็นที่แพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ 6 สนามที่ใช้แข่งขันมีที่สนามของโรงเรียนที่ร่วมแข่งขันบางโรงเรียนและห้องสนามหลวง (สิทธิ รัตนราช, 2540, น. 11 – 12, 27)

นอกจากนี้ การจัดการศึกษาของโรงเรียนปับลิสคูล ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำ เสมือนเป็นสังคมตัวอย่างของการฝึกฝนให้เยาวชนที่มาอยู่ร่วมกันต่างความคิด ต่างฐานะ ต่างครอบครัว มาอยู่รวมกันเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพในหมู่คณะให้เกิดขึ้นเพื่อที่จะถ่ายทอดการปลูกฝังไปสู่สังคมระดับประเทศชาติต่อไป เป้าหมายของการศึกษา ด้านหนึ่งต้องการจะให้ เป็น “สุภาพบุรุษ ชื่อสัตย์สุจริตมีอุปนิสัยใจคอดี” โดยส่งเสริมการศึกษาเพื่อให้มีพลานามัยสมบูรณ์แข็งแรง มีระเบียบวินัยอดทนและเป็นการสร้างความสามัคคีปรองดองระหว่างหมู่คณะ ได้เน้นกิจกรรมด้านกีฬาเช่นสร้างห้องพละสำหรับนักเรียน ในตอนบ่ายนักเรียนทุกคนจะต้องเลือกเล่นกีฬาอย่างใดอย่างหนึ่ง และมีการแข่งขันกีฬาประจำปีของโรงเรียนและระหว่างโรงเรียนตามแบบอย่างปับลิสคูลของอังกฤษ (สงวน เลิศโชคชัย, 2538, ก - ค) กีฬาฟุตบอลจึงได้รับการส่งเสริมในหมู่นักเรียน

จากคำบอกเล่า ในการเล่นฟุตบอลแม้จะเป็นกีฬาที่รับมาจากตะวันตก หากแต่ในช่วงแรกก็มีการต่อรองเข้ากับท้องถิ่น ผู้เล่นยังไม่นิยมใส่รองเท้าตามความเคยชิน “การแข่งขันแบ่งเป็น 3 รุ่น คือ รุ่นเล็ก รุ่นกลาง และรุ่นใหญ่ ที่แปลกกว่าสมัยนี้ก็คือ นักฟุตบอล ไม่ว่าจะป็นรุ่นเล็ก - กลาง - ใหญ่ แม้กระทั่งถ้วยน้อย ... ถ้วยใหญ่ก็ไม่นิยมสวมรองเท้าเพราะเตะไม่ถนัด ถ้าเป็นกองหน้าก็เลี้ยงลูกไม่คล่อง จับลูกไม่นิ่มนวลเหมือนเท้าเปล่า” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 289)

ขณะที่การเล่น พ. เนตรรังษี บอกเล่าไว้ว่า

กองหน้านิยมเลี้ยงลูก ปีกต้องวิ่งให้เร็วทั้งสองข้าง กองกลางต้องตัดหรือสกัดลูกเก่ง ส่วนกองหลังนั้นเตะโหม่งฉ่างแบบสุดแรงเกิด แพบว่าจะแตกทีเดียวให้ขาดเด็ดไปทั้งลูกทั้งคน เขียวละ ไม่นิยมเตะเบา ๆ ส่งให้กองกลางและกองกลางบรรจงส่งให้กองหน้า ... ผู้รักษาประตูมีหน้าที่เตะลูกสุดแรงเกิดให้ไปไกลที่สุดเท่าที่จะไกลได้เป็นแล้วกัน วิธีจับลูกกว้างลูกเบา ๆ ส่งให้แบ็คนั้น ไม่นิยมเลย ... การชกลูก ต่อยลูกบอลของผู้รักษาประตู มักหมายต่อยลูกพร้อม ๆ กับต่อยคนด้วย บางทีต่อยซ้ายขวา พร้อมกันเลยคือได้ทั้งลูกทั้งคน เห็นจะนิยมภาษิต “ต่อยทีเดียวได้ทั้งลูกทั้งคน” ... แบ็คคนสำคัญของนักฟุตบอลรุ่นใหญ่คนหนึ่ง เตะลูกแล้วไม่ยอมลดเท้าขวาลง ยังเงื้อง่าค้ำคอยที่อยู่ในอากาศ หากกองกลางหรือกองหน้าฝ่ายตรงข้ามพรวดพราดเข้าไปก็จะถูกขาข้างนั้นดีดเอาเป็นทำนองคาบลูกคาบดอกยังไม่ทัน ... ผู้รักษาประตูสมัยก่อนมีโอกาสดึงตัวได้มากกว่าสมัยนี้เพราะแม้จะจับลูกไว้ได้แล้ว ก็ยังอาจถูกชนถูกเตะได้ บางคราวก็มีการชนจนประตูล้มกลิ้งเข้าไปในประตูทั้งลูกทั้งคนที่เดียว (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 289 - 290)

ทั้งนี้ เป็นที่รู้กันว่า การเล่นฟุตบอลในขณะนั้นเล่นกันรุนแรง เรียกได้ว่าเป็นการพาดแข้งกันจริง ๆ “นักฟุตบอลคนที่ 12 สารภาพว่าทนดูเขาพาดแข้งกันมันจนทนไม่ไหว ต้องขอเข้าไปมีส่วน บอกว่าสนุกถึงใจ เพราะได้เตะแข่งมากกว่าเตะลูกฟุตบอล เมื่อหมดเวลาแล้วก็คงจะหน้าแข้งบวม ฟกช้ำดำเดียวไปทั่วหน้ากันทั้ง 23 คน” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 292)

สำหรับโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา มีชื่อเสียงว่า เล่นสุภาพ “สำหรับโรงเรียนเรานั้น มีชื่อเสียงว่าเล่นสุภาพ เพราะอาจารย์ใหญ่ไม่ยอมให้เล่นเสียอย่างเด็ดขาด ใครเอี้ยวกลับมาวันรุ่งขึ้นจะมีการประชุม

เทศนาภรณ์ใหญ่ บางคราวถูกภาคทัณฑ์คาตโทษ บางคราวก็ถูกลงทัณฑ์ ตีกันยับไปละ” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 316) แม้ว่าบางครั้งการเล่นอย่างสุภาพ อาจไม่เป็นที่ถูกใจทั้งตัวผู้เล่นและผู้ชม “การที่ไม่เล่นเฮี้ยวกัตีหรือกในเรื่องมารยาท ความเรียบร้อย แต่มั่นถูกโทษจากผู้ดูแลและทีมคู่ต่อสู้เขามักจะเห็นเป็นว่า พวกเรา “แหย” ซึ่งทำให้พวกนักฟุตบอลเดือดร้อนไม่ค่อยพอใจ ในเมื่อถูกอีกฝ่ายหนึ่ง เล่นแรงเตะเอาเจ็บ ๆ” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 316)

ในการแข่งขันครั้งหนึ่ง ระหว่างโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จกับโรงเรียน ทางด้านพระนครใต้ “มีชื่อเสียงว่ากองหลังแข็งแกร่ง เตะเด็ดขาดทั้งลูกทั้งคน ไม่ย่นย่อ ส่วนกองกลางและกองหน้าก็พอ ๆ กับโรงเรียนเรา (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 315) พ. เนตรรังษี ได้เล่าบรรยายกาศในการแข่งขันเอาไว้ว่า

ฟุตบอลสมัยก่อน ไม่ว่าจะเป็นฟุตบอลถ้วยหรือฟุตบอล โล้ดรายอดนิยมมักเป็นคนที่เตะเด็ดขาด วิ่งเร็ว ยิ่งประตูเก่ง ผู้รักษาประตูนั้นอันตรายมาก เมื่อรับลูกแล้วอาจถูกเตะถูกชนล้มลง ไปได้ทุกเวลา ... ก่อนลงสนาม เสียงต่อรองว่าเสมอกัน แต่พอลงสนามแล้ว เราคือเป็นฝ่ายรับมากกว่าฝ่ายรุก เพราะกองหลังข้างโน้นแข็งมาก แบ็คเตะเด็ดขาดตีนัก ตะแบบทั้งลูกทั้งคนที่เดียว คนดูก็ชอบใจ โหร้องเอาใจช่วย แต่กรรมการผู้ตัดสินเข้มแข็งไม่ยอมให้เล่นแรง เปานกหวีดทำโทษบ่อย ๆ การเล่นรุนแรงจึงเพลาไปบ้าง

เราหวุดหวิดเสียประตูหลายครั้งในครึ่งแรก โชคดีประตู รับไว้ได้ เรามีโอกาสได้ถึงประตู 2 - 3 ครั้งในระยะไกล เป็นลูก ที่ไม่น่าหวาดเสียวเลย ... หยุดพักครึ่งแรกยังเสมอกันอยู่ 0 - 0 พวกเราเข้าไปหาซู ถามว่าเป็นไฉ ครึ่งหลังไหวใหม่ เขาบอกว่า น่ากลัวแพ้แต่จะต้องพยายาม เพราะพวกเราบางคนซึกจะแหง แบ็คข้างโน้น เนื่องจากถูกเตะแรง ๆ และเราจะโต้ตอบบ้างก็ไม่ได้ ... เขาชี้ให้ดูแข้งขวาของเขา มันบวมโปออกมาเกือบเท่าลูกมะนาว

“นี่แหละ มันเตะเอาแต่ไม่เป็นไร ถ้ายังได้สักประตูก็คงหายเจ็บ ครึ่งหลังนี่เห็นจะต้องถูกตีหน้าห้องประชุมเสียแล้ว” เขาพึมพำ ... การเล่นครึ่งหลังก็ยิ่งผลัดกันรุกผลัดกันรับอยู่ เราถูกยิงประตูหลายครั้ง แต่ก็โชคดียังไม่เสียประตู แต่ก็ไม่แน่ถ้าถูกยิงบ่อย ๆ ก็คงเสียเข้าสักทีละ (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 316 - 317)

กล่าวได้ว่า กีฬาฟุตบอลเป็นที่นิยมในหมู่นักเรียนอย่างมาก ทั้งที่เป็นผู้เล่นและผู้ชม การแข่งขันกีฬาระหว่างโรงเรียนเป็นกิจกรรมสำคัญ เป็นชื่อเสียงเกียรติยศ หน้าตาของโรงเรียน “การได้เกียรติรองโล่ชนะเลิศนั้นซี มันยิ่งใหญ่ เกียรติยศสำหรับนักเรียนทุกคนในโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็ฟุตบอลหรือไม่ใช่ก็ตาม เพราะฉะนั้นทุกคนจึงเล่นอย่างสุดกำลังสุดฝีมือ ยอมตายถวายชีวิตทีเดียว” (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 318) อย่างไรก็ตาม การส่งเสริมกีฬาฟุตบอลก็เพื่อสร้างความเป็นสุขภาพบุรุษให้กับเหล่านักเรียนถือเป็นข้อสำคัญที่ได้มีการปลูกฝังให้กับนักเรียนทุกคน

รุ่งเช้าที่โรงเรียนมีการประชุมพิเศษ ไม่ใช่เรื่องโรงเรียนชนะฟุตบอลเมื่อวันวาน แต่เพื่อสรรเสริญการกระทำของนายชู (แหยม) ชาวสุพรรณที่แสดงน้ำใจนักกีฬา ถูกเตะแล้วกลับไม่ถือโกรธ ผู้ทำผิด กลับให้อภัยขอจับมือเล็กแล้ว อโหสิกรรม ท่านอาจารย์ใหญ่ ท่านชอบลูกศิษย์ที่มีน้ำใจเช่นนี้. ชูแอบมากระซิบบอกว่า อันที่จริงนั้นดีใจจนแทบไม่รู้สีกตัว ลูกขี้ขี้หนอนั้นอยู่ใกล้ ๆ นึกว่าเพื่อนก็เลยยื่นมือไปให้เลยกลายเป็นวีรชนของเพื่อนฝูง (พ. เนตรรังษี, 2526, น. 322)

สรุป

หลักฐานประเภทบันทึกความทรงจำส่วนบุคคล ถือเป็นหลักฐานประเภทหนึ่งที่น่าสนใจในการนำมาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ เนื่องจากจะให้ข้อมูลที่เป็นเรื่องราวจากจุดยืนของคนธรรมดา เป็นเรื่องราวชีวิตของคนบันทึกความทรงจำส่วนบุคคลจึงเป็นหลักฐานที่สำคัญที่ช่วยเสริมช่องว่างของข้อมูลจากเอกสารทางการ อย่างไรก็ตาม บันทึกความทรงจำส่วนบุคคลเป็นการถ่ายทอดเรื่องราวที่สัมพันธ์อยู่กับความทรงจำ ซึ่งมีทั้งเรื่องที่ได้เล่าจำได้ เรื่องที่อยากจำ หรือเรื่องที่ยากถ่ายทอด บันทึกความทรงจำส่วนบุคคลจึงเป็นเรื่องที่มีความเป็นปัจเจก หากแต่ก็มีความสำคัญที่ช่วยให้สามารถเข้าใจอดีตในอีกด้านหนึ่ง

สำหรับการศึกษาชีวิตของนักเรียนโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา พ.ศ. 2467 ผ่านบันทึกความทรงจำของพ.เนตรรังษี ในหนังสือหนุ่มนักเรียน ได้ทำให้เห็นภาพของนักเรียนที่ใช้ชีวิตอยู่ในโรงเรียน ทั้งจากเรื่องเล่า กิจกรรมต่าง ๆ ที่ถูกบอกเล่าเอาไว้ แม้ว่าจะเป็นการศึกษาแนวจุลประวัติศาสตร์ที่ให้ภาพย่อย แต่ก็มีส่วนสำคัญในการทำความเข้าใจการประกอบสร้างความเป็นนักเรียนโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- บุญธรรม อินทร์จันทร์. (2522). การปฏิรูปมัธยมศึกษาในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พ.ศ. 2435 - 2475 การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].
- พ. เนตรรังษี. (2526). *หนุ่มนักเรียน*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- _____. (2538). *คนชายหมึก*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- _____. (2547). *เด็กบ้านสวน*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- ยอดกมล อุดหนุน และปิ่นวดี ศรีสุพรรณ. (2561, มกราคม - มิถุนายน). ความเชื่อและปฏิบัติการบนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*, 6(1), 65 - 78.
- รติพร ทิพยะวัฒน์. (2556). *บันทึกความทรงจำของขุนนางชาวเยอรมัน ผู้ถูกขับไล่อหลังสงครามโลกครั้งที่สอง: การสร้างภาพแทนและอัตลักษณ์*. [วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์].
- วารุณี โอสธารมย์. (2524). *การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411 - 2475*. [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2516). *การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- สงวน เลิศโชคชัย. (2538). *ความสำคัญของโรงเรียนแบบบับลิสคูลต่อการศึกษาไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468)*. [ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ].
- ลลิตา รัตนราชสี. (2540). *การศึกษากีฬาฟุตบอลอาชีพในประเทศไทย*. [วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง ศธ.50.3/3 เรื่องมอบที่บ้านสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ให้ทำเป็นโรงเรียน (30 กันยายน – 19 ตุลาคม 2439).

_____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง ศธ.50.3/5 เรื่องเปิดโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จพระยาเป็นโรงเรียนประจำ (2 เมษายน – 18 มีนาคม 2458).

_____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง ศธ.50.3/9 เรื่องโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จฯ ขอตั้งชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายปีที่ 7 (2 พฤษภาคม 2459).

อนุสรณ์งานฌาปนกิจคุณพัฒน์ เนตรรังษี ณ วัดประยูรวงศาวาส วันพฤหัสบดีที่ 15 มกราคม 2519.

อภิญา นนทนาท. (2559). เรื่องเล่าจาก “เด็กบ้านสวน-หนุ่มนักเรียน” ของพ.เนตรรังษี. สืบค้น 22 มกราคม 2565, จาก <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=1023>

อาวูธ ฉีระเอก. (2557). *การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].

Prins, G. (2001). ‘Oral History’ in Peter Burke (ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. (2nd ed). Cambridge: Polity Press.

Thompson, P. (2000). *Voice of the Past: Oral History*. (3rd ed). New York: Oxford.

Wyatt, D. K. (1969). *The Politics of Reform in Thailand*. New Haven and London: Yale University Press.